

André MAUROIS

PARIS

Fernand Nathan, Paris, 1951

Preveo s francuskog: Živan Filippi
Korčula, listopad 2016.
© filippi.zivan@du.t-com.hr

Napomena prevodioca: Odlučio sam prevesti ovaj vodič Pariza, koji je, još 1950. godine, napisao jedan od najvećih francuskih intelektualaca 20. stoljeća, André Maurois, ne zbog njegove današnje turističke vrijednosti, jer je otada Pariz itekako izgrađen, da spomenemo samo Centar Georges Pompidou, već zbog njegovoga povijesnoga i književnoga značaja. Vidi Bilješku o piscu na kraju teksta. Kakav će tek izgledati vodič Pariza 2024. godine, do kada Francuska planira, u pripremi Olimpijskih igara, potrošiti 100 milijardi eura za izgradnju tzv. Velikoga Pariza?

SADRŽAJ

PISMO NEPOZNATOJ	3
GRAD	5
SILAZAK SEINOM.....	7
POVRATAK KROZ LE BOIS I PREKO CHAMPS-ÉLYSÉES	11
LIJEPE ČETVRTI.....	15
BULEVARI I NJIHOVI PRODUŽECI	18
PREDGRAĐA I PERE-LACHAISE.....	21
LATINSKA ČETVRT – SAINT-GERMAIN-DES PRÉS	24
MONTMARTRE I MONTPARNASSE	27
PARIŠKO OZRAČJE.....	30
André Maurois – biografija.....	31

PISMO NEPOZNATOJ

Govorili ste mi o Parizu koji niste nikada vidjeli s toliko istinske ljubavi da sam vam ga poželio pokazati. Štoviše, trebao bih kazati: pomogli ste mi da ga ponovo otkrijem, jer ste u njemu toliko živjeli u mislima da ga poznajete bolje od mene. Lutali ste s Quasimodom i Esmeraldom po starim ulicama oko Notre-Damea; istraživali ste s Rastignacom obiteljske pansionere, danas uništene, u četvrti Hôtel de Ville; popeli ste se s njim na Père-Lachaise i vi ste, s toga brežuljka, prkosili gradu koji se pružao pred vama; vi ste pratili Dechartrea i Thérèse Martin-Bellème u njihovim šetnjama uzduž Seine; slijedili ste Jalleza i Jerphanion po krovovima l'École Normale. Carco vam je otkrio Montparnasse. I slikari su također bili vaši vodiči. Voljeli ste Seineu Lépineu, nježnu i glatku, kao i onu Marqueta, sivozelenu i snažnu; Pissaro vam je pomogao iskusiti sjaj pariške svjetine, Bernard Lamotte čar praznih ulica i svjetlucavi asfalt u danu velikih kiša. Ukratko, vi dolazite na sastanak s Parizom pripremljeni godinama iščekivanja i nade.

Nećete se razočarati, jer Pariz je još savršeniji i različitiji nego što ste vjerovali. Pozivam vas da u njemu provedete mjesec, možda godine, jer njegova raznolikost je jedna od njegovih ljepotâ. Pariška klima je bez krajnosti. U njemu je proljeće blago. Plavkasta maglica podiže se iz Seine. Malo zlata lebdi u zraku. "Okolno prostranstvo djetinjasto je i čisto." Na plavom nebu, bijeli oblaci, nepomični, podsjećaju na Boudinova nebesa. Ali ljeto koje slijedi nije oporo. Običaj je u srpnju otputovati na selo ili na more; međutim, ako ostanete u Parizu, nećete požaliti. Pariz u kolovozu je osobit; on postaje veliki vodeni grad; njegova toplina vas miluje a ne peče. U njemu možete večerati vani na zraku, u restoranima Boisa, Champs-Élyséesa, Montmartrea, ili pak Parca Montsourisa, ili u nekoj seoskoj krčmi, na obalama Seine i Marne. U listopadu, povratak će stvoriti oko vas jednu živost tako aktivnu i punu, da nećete više znati je li kiši, sniježi ili sja sunce. Ne znam zašto ali kakvo god vrijeme bilo, Pariz nije nikada žalostan, tako da je sivo i dramatično zimsko nebo iznad njega isto tako ljupko kao i lagani proljetni zrak.

"Tamo je sve samo red i ljepota, - raskoš, mir i pohota." Lijepi stihovi iz *Poziva na putovanje* mogu se primijeniti na Pariz samo djelomice. Raskoš tu nije ono što nam se sviđa. Ali red i ljepota, da, svakako. Postoje gradovi kojima je tlocrt stroži od pariškoga jer su izgrađeni u nekoliko desetljeća na ledini. Pariz je rastao, tijekom stoljećâ, poput žive osobe, pružajući u svim pravcima svoje udove i svoja ticala. Povijest mu je nametnula otpore, ali ga je ukasila divnim spomenicima. Datostima života, duh jednoga umjetničkoga naroda nametnuo je, tu i tamo, svoj red. Nema na planetu ljepše arhitektonske cjeline od one koja se proteže od l'Arc de triomphea do Louvrea i od Madelaine do Palais-Bourbon. Divno je što se taj red postigao, osim nekoliko pogrešaka baruna Haussmanna, a da se nije suviše žrtvovalo bujanju povijesti. Silaziti Seineom od Notre-Damea do Palais de Chaillot, uistinu znači slijediti pobjednički hod Francuske. Kameni miljokazi na njemu su netaknuti.

Ubrzo ćete otkriti da je Pariz, za Francusku, više od glavnoga grada. Pariz je mozak toga velikoga tijela. Ne znači da francuske pokrajine ne stvaraju značajne ljude. U stvari, Parižani Pariza zauzimaju u zemlji samo normalno mjesto prema svome broju. Ali veliki ljudi iz pokrajine svi se dolaze okruniti u Parizu. Ugled nije valjan ako ga Pariz nije odobrio. Neki engleski pisac može provesti cijeli svoj život daleko od Londona, američki pisac daleko od New Yorka. Neki francuski pisac, ako ne živi u Parizu, mora svake godine ponovo zaroniti u taj zrak gdje se, izgleda, ideje brže rađaju, ili odmah propasti ako one nisu dostojne življenja. Taj vjeruje da njeguje, u svojoj pokrajini, neko nepoznato remek djelo; on s vremenom otkrije, nakon tri dana Pariza, da je "nježno stiskao repu uz svoje srce." Ta sigurna prosudba Pariza ne vrijedi samo za Francuze. Koliko je samo velikih stranaca otkrilo, kod svoje kuće, dužno prihvaćanje njihovoga genija tek kada je on otkriven u Parizu. Činjenica je da se veliki dio "izuma", u umjetnosti, čini u Parizu. Za nekoga mladoga američkoga slikara prava je sreća doći raditi na Montparnasse. Hemingway, koji je čamio na Srednjem zapadu, sam sebi se otkrio u pariškom ambijentu. Pariz je jedan od glavnih duhovnih središta svijeta; vi ga poznajete bolje od ikoga, vi koji ste bili njegova građanka a da niste nikada dodirnuli njegovo tlo.

Pokazat ću vam kod nas i druga područja osim l'Île-de-Francea, i vi ćete ih zavoljeti, ali vidjet ćete da ćemo se uvijek, između dva putovanja, vratiti u Pariz. U Francuskoj, druga druženja postanu nemoguća čim usvojimo Pariz kao središte. Poprečne pruge loše se opslužuju. Iz Pariza, naprotiv, sve je lako. Kao šćućureni pauk u središtu svoje šesterokutne mreže, Grad lako silazi uzduž bilo koje od zrakâ. Ubrzo ćete ih upoznati, te stanice Pariza, koje, za nas, imaju svaka svoje lice jer se otvaraju prema raznim svjetovima: la Gare Saint-Lazarre, bliska kada nas povezuje s Normandijom, s plažama našega djetinjstva, i tajnovito slikovita jer ona vidi na dolasku i odlasku transatlanske vlakove; la Gare Montparnasse, mlađa sestra Saint-Lazarea, još uvijek u doba rasta, usmjerena prema Bretanji prigradskim krakom; Gare d'Austerlitz, dosta malo dostojna, u svome sadašnjem stanju, predjela Jugozapada koji idu prema njoj; les Gares du Nord et de l'Est, sestre blizanke i aktivne, povezane s našim uspomnama iz rata; i konačno la Gare de Lyon, ukotvljena na vrhu svoga dvorišta, pod svojim umirujućim satom, stanica sreće, Luka sunca, stanica skijaša koji idu prema Švicarskoj, ljubavnikâ koji idu prema Azurnoj obali i Italiji; ali i ozbiljnih svilara iz Lyona i pomoraca iz Toulona. Između te dvije željezničke pruge koje se gube na obzoru, Pariz, okretnica, razdjeljuje putnike koji dolaze iz pet kontinenata.

GRAD

Vi pak nećete stići preko nijedne od tih stanica jer će vaš avion sletjeti, izvan Pariza, u Orlyju. Izrazit ću vam jednu čudnu molbu. Dozvolite mi, bez ikakvih formalnosti, da vam stavim povez oko očiju na samom pragu zračne luke i da vas povedem kroz predgrađa a da vam ne dozvolim da ih vidite. To ne znači da ih ja ne volim; pokazat ću vam ih kasnije; ona imaju svoju osobitu ljepotu koju su Jules Romains i Utrillo, opisali, svaki na svoj način. Ali ja bih htio da vi počnete vašu posjetu na onim mjestima na kojima je Pariz počeo živjeti. Odvest ću vas na otok Grada, pred Notre-Dameom i tamo ću vam skinuti povez.

Pogledajte dobro. Sve je počelo tu. Gali su bili izgradili na trima otocima, koji danas čine samo jedan, mali grad Lutèce, kojega su se predgrađa protezala na dvije obale Seine. Čim su se stanovnici osjetili ugroženima pred prijetećom najezdom Rimljana, ili kasnije barbara, oni su se sklonili na svoj otok, odsjekli mostove i branili se. Kada se ponovo uspostavila sigurnost, grad se iznova proširio na padinu. Uskoro ćete vidjeti ostatke rimskoga grada, arene i le Palais des Thermes gdje je stanovao car Julijan. Kad je Galija primila kršćanstvo, samostani su napučili otok; oni su dali svoja imena pariškim četvrtima i crkvama: Sainte-Geneviève, na brežuljku koji je danas Quartier Latin; Saint-Germain des-Prés, koja je ušla u novu legendu sa svijetom egzistencijalizma; Saint-Laurent i Saint-Germain-l'Auxerois, koju ćete vidjeti nasuprot kolonade Louvrea, lijepu crkvu, tužno poznatu po zvonu za uzbunu u Bartolomejskoj noći.

Povijest Notre-Dame isprepliće se s onom Pariza. U ovom trenutku, znam, mislite na Victora Hugoa. "Zvonici Notre-Dame bile su H njegovoga prezimena." Da, on je znao trajno povezati svoju osobu sa slikom te katedrale koja je srce Francuske. Ali pariška crkva Notre-Dame, ona koju je opisao Hugo, dosta se razlikovala od ove koju danas vidite. Njezina dva zdepasta zvonika pojavila su se iz mreže malih ulica. Pored nje bio je samostan Notre-Dame u kojemu su stanovali kanonici. Za kanonike dvadesetoga stoljeća bila je izgrađena moderna zgrada, udobna i ružna; ali ako pođete ulicom la Rue Chanoinesse i uđete u dvorišta još uvijek ćete naći nekoliko lijepih hotela koji će vas podsjetiti na prošlost. Izrađeni portali, ograde od lijevanog željeza isprepleću se po domaći s krletkama za ptice, s rubljem koje se suši. U Parizu kao i u Rimu svidjet će vam se mješavina pučkoga življenja i drevne profinjenosti.

Uđimo u crkvu. Velika rozeta, vitraže visokih prozora tu raspršuju tešku i religijsku svjetlost. Tu je Henrik IV. slušao svoju prvu misu, Bossuet je izgovorio nadgrobni govor velikom Condéu; Napoleon je postao sveti car. Vidjet ćete u Louvreu sliku Davida, malo preslužbenu, ali punu divnih portreta, koji nam čuvaju sliku te čudne ceremonije. Notre-Dame ostaje povezana s poviješću Francuske. Tamo sam vidio svečani pogreb maršala Focha pod njezinim svodovima. Ali najljepšu uspomenu koju gajim prema Notre-Dameu je ona predstavljanja, na trgu pred crkvom, *Misterija muke*.

To se odvijalo pod svjetlom reflektora, pred dvadeset tisuća Parižana, koji su naglo uronili u prošlost svojega grada. Notre-Dame, crkva svjedok, bijaše kulisa; naivni jezik, suzvučni stihovi bili su isti oni koji su dirnuli, pred pet stoljeća, njihove pretke; anđeo bistrine bio se pojavio na vrhu jednoga od zvonika; mač blistajući u pesnici;

vitraže su se naglo osvijetlile iz unutrašnjosti, velike orgulje odgovorile su na pjesmu koristâ. I iznenada jedna od onih kolektivnih emocija koje stvaraju narode prešla je na svjetinu. Svi ti Francuzi s ljevice, s desnice; svi ti Francuzi bogati i siromašni, vjernici i nevjernici, sjećali su se velikih stvari koje su zajedno činili i Božjih čini među Francuzima. A stari pjesnik doveo je cijelo stado s desne strane Oca."

Ostatak Grada pripada ljudima od zakona. I dalje zovemo "Palača" ono što je nekada bila palača merovinških kraljeva, zatim prvih Kapetovića. Iz te tvrđave preostaju, kupajući se u Seinei, crni zvonici la Concièrgerie. Tužni i strašni oni prizivaju mučenja, Teror, nepravde pravde, ekscese kraljeva i one običnih ljudi. Blizu crkve Saint-Louis izgradili su crkvu Sainte Chapelle i zaštitili krunu trnja. Tamo ćete vidjeti najdivniju gotičku umjetnost, zgradu prozračne vitkosti, gdje su naprezanja materijala tako mudro podijeljena da zidovi, više ništa ne podupirajući, mogu biti samo svjetlosni dragulji. Ali ta divota je loše optočena. Le Palais de Justice je zbijena i ružna. Trebat će da vam jedan prijatelj odvjetnik pokaže njene zakutke i da vas uvede u to bratimstvo odvjetništva koje igra tako veliku ulogu u francuskom životu. Što se mene tiče, više vas volim povesti do meni dvije drage kuće, one koje, na vrhu otoka, čine la Place Dauphine. One su izgrađene od ružičaste cigle i bijelog klesanog kamena, vrlo jednostavne, ali tako francuske, da sam ih, za vrijeme rata, udaljen od svoje zemlje, sanjao svake noći kao simbole svega onoga što sam izgubio.

SILAZAK SEINOM

Seine je Parizu ono što je Peta avenija New Yorku, živa os grada iz koje se redaju četvrti. Lijeva obala i Desna obala nisu više tako odijeljene kao nekada svojim običajima i svojim predrasudama. Stanovnici ulice la Rue de Varenne ili la Rue de Lille su većinom politički bliži Passyju nego Montparnasseu. Ipak postoji duh obale Rive Gauche. Kada je Marcel Proust predstavio *Swanna* u N.R.F. 1912., kažu da je "ta kuća na Rive Gauche gledala s nepovjerenjem pisca s Rive Droite." Skoro svi izdavači stanuju na Rive Gauche. Studenti, profesori, umjetnici tamo se osjećaju kao kod svoje kuće. Naprotiv, skoro sva kazališta, skoro sve luksuzne radnje su na Rive Droite. Izdavačke kuće La Gaité-Montparnasse, le Vieux-Colombier, la Hachette su izuzeci koji ne pobijaju pravilo.

Kad bi mali parobrodi za prijevoz putnika i danas postojali, ja bih vas ukrcao u Gradu i mi bismo bili na toj "vodenoj diližansi", sve do brežuljka Chaillota. Tako biste izvršili smotru, ne umarajući se, nekih od najvećih ljepota Pariza. Ne znam zašto su ti mali parobrodi nestali. Ponovo sam ih vidio zadnji puta, s nostalgijom, u filmu *le Diable au corps* (Đavo u tijelu). Čekali bi ih na jednom pontonu, koji bi malo zaplesao kada bi prošao neki remorker. Manevar ukrcavanja, učinjen sa sigurnošću, zadivljavao me je, kao i miris Seine, miris vode i tijela, pa pomalo i baruštine. Mi bismo onda sjedili na drvenoj klupi, usred broda, a ja bih vam pokazivao sjajna mjesta i mostove, od kojih svaki ima svoju povijest. Ali mali parobrodi su bankrotirali. Pođimo.

Pariz, rođen na jednom otoku Seine, u početku je rastao prostirući se na obalama rijeke. Tek se kasnije, isuviše stiješnjen između brežuljaka i rijeke, grad morao na juriš popeti i zauzeti le Mont –des-Martyrs (Montmartre) i brežuljak Sainte-Geneviève, očekujući onaj Chaillota i humak Montsouris. Philipp-Auguste bio je jedan od naših prvih urbanista. On se mnogo brinuo za Pariz, uredivši da se popločaju dvije ulice blizu Grada koje su bile, prije njega, blatni smrdljivi puteljci. On je također, kad je vidio kako raste na desnoj obali grad trgovina i na lijevoj obali grad studenata, okružio zidinama tu trostruku aglomeraciju i izgradio za obranu, zapadno od bedema, "našu kulu Louvre", koja je bila začetak palače pred kojom ćemo proći.

Louvre vam je isto tako poznat kao Notre-Dame, ali tu je Dumas otac, a ne Victor Hugo, bio vaš učitelj. Vi ćete ga pomno razgledati, kako palaču tako i muzej. Želim vas samo podsjetiti da je on bio (zajedno s l'Hotel des Tournelles i dvorcima Loire) obitavalište francuskih kraljeva, do trenutka kada je Luj XIV. odlučio prenijeti Dvor u Versailles. On nosi dakle tragove ukusa i napora brojnih suverena. Ali dva najutjecajnija bili su Franjo I. (François I.) i Luj XIV. Vaš cjelokupni dojam, prolazeći pred tim dugačkim pročeljem, bit će da je to palača u talijanskom stilu. Francuzi su se vratili iz Italije oduševljeni s tom novom umjetnošću, koja je u stvari bila "renesansa" klasične umjetnosti. Louvre Pierrea Lescota je jedna grčko-rimska zgrada, ukrašena talijanskim ukrasima. Henrik IV. povezo je Veliku galeriju koje prozore vidimo i Malu galeriju Catherine de Médicis u Tuileriesima. "Ne izgleda mi mogućim", kaže Anatole France, "da se može imati isti duh ako ste odgajani na gatovima Pariza, nasuprot Louvreu, i u Tuileriesima, blizu Palais Mazarin, pred slavnom rijekom Seineom koja teče između kula, tornjića i brana..."

U Louvreu su se nekada nalazili slikarski ateljei, stanovi dvorjanika, stražare. Richelieu je tamo smjestio Kovnicu i Kraljevsku tiskaru. To nije bila palača; to je bio grad. Ostalo je dovršiti istočno pročelje. Luj XIV. zatražio je od Bernina projekt koji nije nikada ostvaren, zatim je zadužio Perraulta da izgradi lijepu kolonadu koja se nalazi nasuprot Saint-Germain-l'Auxerrois. Ona je potpuno drugačijega stila od florentinskoga Louvrea dinastije Valois. Priznajm da ne vidim ništa lošega u tom neskladu. Velika zemlja koja ima dugu povijest sačinjena je od sukcesivnih civilizacijskih slojeva - to je njezina narav i njezina snaga. Zašto ne bismo prihvatili tu raznolikost i zašto neka zgrada koja je rasla tijekom stoljeća ne bi sačuvala tragove svojega podrijetla?

Pređimo sada preko mosta le Pont-des-Arts. On nas dovodi do središta poluokrugle zgrade koje je središte nadsvođeno kupolom. Ta zgrada, koja je bila Palais Mazarin, zatim College des Quatre Nations, postala je l'Institut de France; kupola njezine kapele poznata je jer pod njom zajeda pet akademijâ. Pomoći ću vam da uđete, jednoga dana za posjete u Francusku akademiju, u tu malu dvoranu, bez udobnosti, ali gdje se u svečanim prilikama naguraju svi državni dostojanstvenici i svi slavni ljudi Francuske. Reći će vam da je Francuska akademija nesavršena i nepotpuna, da veliki pisci nisu bili u njoj, da ona ponekad prima ljude s ništavnim književnim djelima. Vi ćete odgovoriti da je svaka ljudska ustanova nesavršena; da ako je ova zaboravila neke genijalne ljude, ona ih je još više primila; da je njezin osnivač nije samo namijenio književnicima; da joj njezina tradicija nalaže, više od tri puta u stoljeću, da ponekad izabere crkvene dostojanstvenike, vojne osobe, diplomate i, kada to smatra za shodno, državnike. Čut ćete mlade da joj se izruguju, ali ne izrugujemo se onome što poštujemo. Možemo kritizirati zamisao da književnost, znanosti i umjetnosti budu od državne važnosti, ali ta je "ideja sačuvana", kao što je govorio Renan, "duboko u francuskom duhu".

Uzdruž gatova, na dvjema obalama, primjetit ćete škrinje antikvarâ. Vi ih očekujete; one predstavljaju dio Pariza vaših snova. Praksa da se poredaju knjige na te ograde potječe od sedamnaestoga stoljeća. Uzalud ih je Luj XIV, zatim barun Haussmann, htio protjerati kako bi očistio kamene vizure; povlastica antikvarâ morala je nadživjeti sve protivne zakone. "Složimo se", kaže opet Anatole France, "jer, s obzirom da je Seine prava slavna rijeka, škrinje s knjigama poredane po gatovima čine joj dostojnu krunu..." Zašto nam je ovdje veće zadovoljstvo prekapati po knjigama nego drugdje? Možemo li tu doći do začuđujućih otkrića i dobiti za nekoliko franaka vrlo rijetka izdanja? To postaje izuzetno. Ne, to je pomalo zbog toga jer su antikvari, starica sa crnim rupcem, koja sjedi na sklopivom stolcu iznad svoje grijalice, starac u otrcanom kaputu uzdignutog okovratnika, slikoviti i vješti; mnogo više jer se poviše presvučenog poklopca romantičkih gravura vidi, poviše ogoljelih stabala, blago i čisto nebo l'Ile de Francea. Da bismo pronašli zabavne knjige i ukrase, popet ćemo se zajedno, ako to želite, ulicom Rue de Bonaparte i spustiti se ponovo ulicom Rue des Saints-Pères. To su ulice iznenađenja, starinske i slobodne ulice. Izlozi očaravaju svojim nemarom i jednostavnošću. Ponekad je neko remek djelo izgubljeno među sićušnim burmuticama (napudrana perika, plava traka) i bezbrojnim bistama Marie-Antoinette. Iz jednoga prašnjavoga fascikla, jedan trgovac autografa izvukao je putovnicu la Guicciolije, posljednje Byronove ljubavnice, koju je potpisao veleposlanik Francuske u Rimu: *Chateaubriand*. Takva će vam otkrića platiti vaš trud. Sjećam se svoje radosti kada sam našao, o čuda, na gatu Gesvres, zbirku *Libérala* što su ga u

Italiji izdavali Shelley i Leigh Hunt, popraćenu grubim bilješkama Hogga, ljutoga prijatelja te dvojice autora.

Prelazeći pored napuštene stanice d'Orsay, na lijevoj obali, i vrta Tuileries, da desnoj obali, dolazimo do palače Bourbon i Place de la Concorde. Pokazat ću vam u prolazu, na terasi Feuillants, muzej Jeu de Paume, koji je posvećen impresionistima i prepun je remek djela. Ali evo Place de la Concorde. Zaustavimo se. Notre-Dame bila je za nas kilometar I; Place de la Concorde bit će kilometar II. Zašto nam taj trg izgleda tako lijep? Je li to zbog spomenika, dosta neobičnih koji ga ispunjavaju? Obelisk iz Luksora, koji označava središte, obelisk je poput svih drugih. Kipovi gradova su veličanstveni i banalni, iako je onaj Strasbourga, za kojega je pozirala Juliette Drouet (ljubavnica kipara Pradiera prije nego što je postala, tijekom pedeset godina, družica Victora Hugoa), ispunjava Francuze uspomenom na crnu tkaninu koja ga je dugo zavijala u crno. Brončani kandelabri su kandelabri, fontane fontane, ništa više. Ali cjelina toga urbanoga krajobraza jedinstvena je na svijetu. Vama slijeva, les Champs-Élysées penju se prema l'Arc de Triomphe; vama zdesna, lišće Tuileries rastvara se da bi uokvirilo Carrousel i Louvre; pred vama dvije lijepe palače Gabriel razvijaju svoje kolonade između kojih, velika i ravna, Rue Royale, otkriva druge udaljene stupove one Madelaine. Ima nešto uzvišenoga u savršenosti jednoga tako prostranoga poretka. "A zašto *Place de la Concorde*? (Trg sloge)", zapitat ćete se. Bio je najprije Place Louis XIV. Tamo je bio kip Voljenoga: "Vrline su u podnožju, Opačina je na konju." Bio je Place de la Révolution; na njemu su giljotinirani Luj XVI. i Marie-Antoinette. Zatim je stiglo doba pomirenja, zaborava i oprosta. Riječ *Concorde* (Sloga) kao da je točno izražavala te osjećaje. To je bio zavjet.

Ako se ovdje ponovo ukrcamo na naš brodić, proći ćemo između le Cours Albert Ier (desna obala) i le Quai d'Orsay (lijeva obala). S obzirom da znate tko je markiz Norpois, znate da je "le Quai" (gat), u Francuskoj, drugo ime za diplomaciju. Zatim ćete otkriti, na istoj strani, esplanadu Invalides, i na kraju, hotel koji je projektirao Mansart. Nadam se da ćete uskliknuti, jer, po mom mišljenju, ta je zgrada bit same francuske umjetnosti. Njezino dugo pročelje posjeduje svu veličanstvenost koja isijava iz kolonade Louvrea. Tajnoviti uzmak kupole, njezina mješavina bronce i zlata, čar trofeja koje ona ima, sve se to sjedinjuje da toj zgradi dade toliko originalnosti kao i klasično savršenstvo. Ako uđete u nju s druge strane, preko dvostruke crkve, kupola gubi nešto od svoje tajnovitosti, ali Napoleonov grob, onaj vojvode Reichstadta, onaj Focha, bacaju vas u melankoličnu sanjariju. Tu nam se opet nameće Victor Hugo:

*Na dječji dah, kupola Invalidesa,
Zatvoreničke zastave pod sjajnim lukovima
Trepere, kao što vjetar šušti među vlatima;
A njezin krik, taj slatki krik, što ga dokinja umiruje,
Učini, vidjeli smo to, da poskaču i urlaju od veselja
Čudovišni topovi pred tvojim pokleknulim vratima...*

Vidjet ćete kako su lijepe, sve te zastave u dronjcima, kada vjenčanje ili svečani pogreb nekoga junaka ispuni prostor jednoga ureda, crkvu vojnika: Saint-Louis des Invalides.

Nadesno, tek što ću vam dozvoliti da pogledate Veliku i Malu palaču. Pariz je morao, nakon 1900., u vrijeme arhitekture bez ljepote, trpjeti tu ostavštinu Univerzalne izložbe. Sadržaj vrijedi više od ambalaže. Naći ćete, u Maloj palači, divan muzej francuske umjetnosti. Sljedeće pristanište odvest će vas pred još drevniji simbol, "ključ" neke druge izložbe, onu iz 1889., la Tour Eiffel. Taj radijski stup za divove nije ni lijep ni ružan. Taj željezni kostur što su ga same njegove dimenzije i njegova drskost učinile slavnim u cijelom svijetu. Bilo bi šteta da on nestane, jer ga naši posjetitelji očekuju i žele. I vi biste se začudili da ga na nađete. Uostalom, ako se jednoga lijepoga dana popnete na njegov vrh, on će vam omogućiti da jasno shvatite topografiju Pariza, koji leži uzduž svoje rijeke i prostire se po svojim brežuljcima. Kad se spustite na zemlju, pod tim željeznim lukom, promatrat ćete vrtove Champ-de-Marsa i l'École Militaire. Ta Gabrielova zgrada dostojna je da vam se pokaže odmah nakon les Invalidesa. Osamnaesto stoljeće tu se može časno usporediti sa sedamnaestim, jer Gabriel zna biti profinjen a da nikada ne postane sladunjav.

A sada se vratite. Desna obala ovdje je potpuno različita od one kakva je bila u vrijeme moje mladosti. Tada se mogao vidjeti, na vrhu brežuljka Chaillot, jedan strašan spomenik: le Trocadéro. Zahvaljujući bogovima, jedan genijalni arhitekt, Carlu, pronašao je način, praveći na njemu veliki usjek da nestanu dvije uvredljive kule, da preruši uvinute bočne površine koje su postale čestiti moderni muzeji, te da predstavi vrlo lijepi pogled na Seineu, vrtove Champ-de-Marsa i, u daljini, cijeli Pariz Desne obale. Mogli bismo ovdje zaustaviti našu šetnju, a možda bismo to i zaslužili, jer les Invalides, l'École Militaire i panorama koja se otkriva s vrha brežuljka Chaillot predstavlja savršenije slike od onih koje nudi daljnja vožnja obalom Seine. Ali idući, preko Passyja i Auteuila, prema Billancourtu, moći ćete promatrati spoj rezidencijalnoga Pariza s industrijskim Parizom, a ja ću vam predložiti da posjetite Tvornice Renault. Jer u redu je diviti se francuskoj prošlosti, francuskoj književnosti i umjetnosti, ali ne treba zaboraviti aktivnu Francusku našega doba, koja je sposobna konkurirati, na svom terenu, velikim industrijskim narodima. A uostalom naći ćete, u radionicama Billancourta, čudne robote koji će vas podsjetiti na slike Fernanda Légera. Francuska je jedna i umjetnost dobiva svoj sadržaj iz života.

POVRATAK KROZ LE BOIS I PREKO CHAMPS-ÉLYSÉES

Sada ćemo ostaviti Seineu i ja ću vas odvesti prema središtu grada drugim jednim trijumfalnim putom, onim koji ide od la Porte Dauphine do Châteleta, prolazeći preko l'Avenue Foch, les Champs-Élysées i la Rue Rivoli. Da bismo došli do toga pravca, proći ćemo kroz le Bois (Šuma). To je jedna od šumskih zaliha Pariza. Krstili su je *Bois de Boulogne* (Bulonjska šuma) još u četrnaestom stoljeću hodočasnici koji su, nakon što su se ispovijedili i pričestili u crkvi Notre-Dame de Boulogne-sur-Mer, dali njezino ime jednom selu smještenom na rubu te šume.

Le Bois nije park. To je stvarna šuma, ali obogaćena tu i tamo umjetnim jezerima, plahovitim potocima, restoranima, palačama i presječena velikim avenijama. Franjo (François) I. tamo je dao izgraditi dvorac "Madrid", ime koje su mu Parižani ironično nadijevali, jer je Kralj tamo bio isto tako nevidljiv kao i za vrijeme svojega sužanjstva. Kasnije, Marguerite de Valois, otjerana, stanovala je tu i dala skicirati lijepe Allées de la Reine Marguerite. U slobodoumnom osamnaestom stoljeću velika su gospoda pomislila, prolazeći kroz le Bois, kako bi bilo ugodno tu doživjeti, na ulazu u Pariz, dobro skrivena među stablima, jednu "ludoriju" ili primiti neku tajanstvenu prijateljicu. Tako je grof d'Artois improvizirao, u šezdeset dana, dražesnu kuću Bagatelle. Često ću vas tamo odvoditi jer volim promatrati, u njezinim vrtovima, cvat tulipana, irisa i ruža.

Zaobišli smo dva trkališta: onaj Auteil i onaj Longchamp. Upoznat ćete svijet konjskih utrka, čudnu mješavinu, sastavljenu od ljudi svih klasa, koji zarađuju za život gubeći vrijeme, s durbinom obješenim o ramena, kabanicom preko ruke i očiju punima igračke strepnje. Postat ćete, u ljetnim večerima, jedan od stalnih gostiju Armenonvillea, Pré Catelana ili Pavillona Dauphine, poznatih restorana gdje sam se ja zabavljao, u le Côté de Chelsea, da vodim zamišljenog Prousta. Što se tiče stvarnoga Prousta, on je bolje od ikoga opisao l'Allée des Acacis (Drvored bagrema), le Sentier de la Vertu (Staza vrline), le Tir au Pigeons (Streljana golubova) i Šumu u vrijeme kočija. Pokazat ću vam mjesto gdje se Odette Swan, u bluzi od samurovine, s kitom parmskih ljubičica za pojasom, znala zaustaviti da bi porazgovarala s nekim ljubavnikom konjanikom i otok gdje je Marcel, očajan, uzalud čekao Mademoiselle de Stermaria.

L'Avenue Foch bila bi bezlična, sa svojim velikim isuviše luksuznim zgradama, da po njoj ne lebdi uspomena na tolike vladare koji su njom silazili, kao i ona, strašna i žalosna, na Gestapo koji je tamo smjestio neke od svojih kuća za mučenje. Ali Place de l'Étoile nastao je iz jedne plemenite koncepcije dostojne la Concordea i cara koji ga je naručio. Evo Rudeove *Marseillaise*, koja će na slikama reproduciranima u milijune primjeraka, tješiti za vrijeme rata tolike prijatelje Francuske i gajiti nadu i uspomene. I evo groba Neznanog junaka, mjesto hodočašća jednoga naroda umornoga od ratova i ponosnoga na svoje junake. Tamo ćete vidjeti obnovljeni plamen, svake večeri oko šest sati, što ga podžiže ponekad neki general, ponekad skupina članova otpora, a ponekad pitomci vojne akademije Saint-Cyr u perjanicama, studenti politehnike, zrakoplovci, mornari. Ovaj svakidašnji spektakl je za Pariz ono što je za London smjena straže u Buckingham Palaceu.

Dvanaest drvoreda čine grane Zvijezde koje je središte l'Arc de Triomphe. Većina njih, nose, kao što je red, imena ratnika. Onaj de la Grande Armée produžava s onu stranu trga Avenue des Champs-Élysées i ide, sasvim ravno, prema Neuillyju, Courbevoie i Saint-Germainu. Trebat će ga jednoga dana ukrasiti, na dalekom obzoru, nekim završnim spomenikom koji će biti dostojan toga pobjedničkoga puta.

A sada, siđimo niz les Champs-Élysées. Ne možemo reći da sav pariški život ima tu svoje središte. Veliki bulevi, iako nemaju toliko sjaja kao u devetnaestom stoljeću, još uvijek čuvaju čudesnu živost. Le Quartier Latin (Latinska čtrvrt), Montmartre su nezamjenljivi. Popularne četvrti zanemaruju ili preziru les Champs-Élysées. Ali, ipak, ove potonje vrve višestrukim životom. Tu kina prikazuju posljednje uspjehe u cijelome svijetu. Američki filmovi, engleski, talijanski filmovi, u izvornima verzijama, naravno, najbolji francuski filmovi ekskluzivno se daju na Champs-Élysées. Svake večeri, a također subotom i nrdjeljom poslije podne, dugački redovi gledatelja strpljivo čekaju na suncu i po kiši. Velike kavane (Colisée, Marignon, Rond-Point, Select) i poznati restorani (Fouquet's, Langer, Berkeley, Périgord, Club de Paris), stisnuti su, na Champs-Élyséessu, jedni uz druge. Luksuzne trgovine, visoka moda ušli su u velike zgrade, ne samo na Champs-Élyséessu nego i u te dodatke ulice la Voie Royale kao što su l'Avenue Montaigne, la rue François Ier, l'Avenue Matignon, la Rue Pierre-Charron, l'Avenue Pierre-Ier-de-Serbie. Na 116 bis, Francuska radiodifuzija ima dva studija. Nove umjetnosti, one ekrana i one valova vladaju na tim mjestima.

Le Rond-Point des Champs-Élyées (*Figaro*, fontane, cvijeće) je kao zemljopisna granica koja dijeli tu Aveniju u dvije različite zone. Prema l'Étoileu, trgovačka žila kucavica; prema Concordeu, dvostruki vrt koji je projektirao Le Nôtre i koji za nas čuva sliku Champs-Élyéesa iz Proustova djetinjstva. Tu ćemo ponovo otkriti le Guignol, drvene konje, male kućice prodavačica klikera i šećera od ječma, malu vilu "La Marquise" i drvorede gdje se igrala Gilberte i njezine prijateljice. Na rubu drvoreda Gabriel i Marigny stoji, kao i nekada, Burza poštanskih maraka. Dva kazališta: Marigny i les Ambassadeurs. U dnu vrtovi l'Élysée. Evo nas na terenu kod Prousta. Nasuprot, tu je teren Andréa Chamsona, to jest Mala palača i njezina pozadina, do restorana Ledoyen. Tu se Clemenceau, uspravan na svojoj stijeni, poput grčke božice Pobjede iz Samotrake na pramcu svojega broda, u studenome 1918. obratio svjetini, pijanoj od sreće, koja je te večeri preplavila les Champs-Élyées.

La Rue de Rivoli koja, paralelno sa Seinom obrubljuje vrt les Tuileries i le Louvre, jedna je relativno nedavna široka ulica kroz Stari Pariz, jer su, do Prvoga carstva, samostani cistercita i kapucina zauzimali tu čtrvrt. Upravo je Bonaparte, vraćajući se iz Italije dobio ideju za tu ulicu okruženu arkadama; kasnije je naredio da započnu radovi. Drugo carstvo dovršilo je njegovo djelo i dovelo la Rue de Rivoli do predgrađa Faubourg Saint-Antoine. Napoleon III., koji se bojao ustanika, mislio je pripremiti obranu režima otvarajući velike strateške otvore. Mreža malih ulica u Faubourgu Saint-Antoine može se lako prilagoditi barikadama, borbama na krovovima i prozorima. La Rue de Rivoli, koja nosi ime republikanske pobjede, trebala je ujediniti taj pučki Pariz s vladinim Parizom.

U stvari la Rue de Rivoli postala je jedna miroljubiva ulica. Dućani u arkadama jedna su skladna mješavina trgovina rubljem, stranih knjižara i prodavaonica suvenira. La Rue Saint-Honoré, sasvim blizu, ostaje više zanatlijska. Njezine trgovine kožnih predmeta, njezini modni dućani, njezine krojačnice najavljuju la Rue de Castiglione, la Place Vendôme i la Rue de la Paix. La Rue i le Faubourg Saint-Honoré imaju ukusa. Žao mi je da niste posjetili Pariz u tjednima kada su obližnje trgovačke kuće izabrale za zajedničku temu njihovih izloga: *La Fontaineove basne*. Bila je to jedna lijepa i domišljata izložba. Ona je pokazala istovremeno umiješnost uličnih prodavača i narodnu kulturu. Ušao sam među svjetinu i uživao slušati komentare. Ustanovio sam da svi prolaznici: djeca, radnici, mali ljudi dobro poznaju svoga La Fontainea. To što se jedan narod napaja na svojim klasicima i što je njegov omiljeni pjesnik La Fontaine možda objašnjava relativnu mudrost i, usprkos očiglednim podjelama, jedno stvarno i duboko jedinstvo.

Pripremite se. Stižemo na Place Vendôme i od vas očekujem, kao pred Invalidesima, uzvik divljenja. Smatram da je taj trg jedno remek djelo. On pokazuje veliku estetsku istinu, a ta je da jedan umjetnik svoja najbolja nadahnuća duguje otporima koje susreće na svome putu i poteškoćama koje treba svladati. Evo u stvari što se dogodilo. U sedamnaestom stoljeću, Louvois je odlučio da će izgraditi na tom mjestu veliki četvrtasti trg da bi tu smjestio la Bibliothèque Royale, le Cabinet des Médailles i les Académies. Mansard je za to napravio plan: temeljna podloga, korintski poredak, krovni prozori različito raspoređeni, a u središtu sa svake strane, zabati. Ali nedostaje novca i Louvois, da bi smanjio površinu koju treba izgraditi, odlučio je odsjeći uglove. Odatle sadašnji trg, nepravilno oktogonalan, nova zamisao i na neki način divna. Luj XIV. na konju ukrašavao je najprije središte; zatim je dolazio Car na svome stupu. Oni, uvijek oni! Victor Hugo (on, uvijek on) ga je opjevao; Komuna ga je oborila; Skupština iz 1875. ga je ponovo podigla. Danas ministarstva, banke okružuju la Colonne Vendôme dok u Rue de la Paix, prvi draguljari zemlje izmišljaju kombinacije dijamanata, rubina, safira, bisera i zlata za koje se natječu radže, egipatske princeze, filmske zvijezde Europe i Amerike.

Nedaleko odavde, želim vam pokazati drugu jednu arhitektonsku homogenu cjelinu: to je Palais-Royal. Vidjet ćete veliki zatvoreni vrt, bazene, djecu koja se igraju, starce koji se griju na suncu i, ispod galerija, rijetke šetače. Ta tišina i taj mir iznenadit će vas ako ste čitali opise iz vremena kada su, za vrijeme Revolucije, vrtovi Palais-Royal bili središte političke agitacije iako su se u tim zgradama skrivale kockarnice i kuće ljubavi. Povijest toga mjesta, danas tako mirnog, zanimljiva je. Kada je kralj Luj XIII. darovao zemljište Richelieuu, ovaj je dao na njemu izgraditi le Palais-Cardinal. Luj XIV. kao dijete je živio u njoj nekoliko godina, prije i poslije Fronde (odatle naziv Palais-Royal). Kasnije ju je ustupio svojoj tetki, Henriette de France, udovici pogubljenoga engleskoga kralja. Vjenčanje njihove kćeri Henriette d'Angleterre s Monsieuirom, kraljevim bratom, dovelo je do toga da je le Palais Royal prešla u obitelj Orleanaca. Pod vladavinom Luja XVI., njegov rođak Orleanac (budući Philippe-Égalité) špekulirao je sa zemljištem i dao je na njemu izgraditi cijelu jednu četvrt koja je okružila vrt s tri ulice kojima je dao imena svoja tri sina: Beaujolais, Valois i Montpensier. Vi znate da je taj intrigantni princ odigrao u Revoluciji tajnu i sumnjivu ulogu; odatle bez sumnje i politički karakter koji je onda dobila Palais-Royal. Sjećate se Camille Desmoulins, u predvečerje 14. srpnja, kako dijeli kao značke listove iz svojih stabala i Bonaparteu kako pristupa, pod tim arkadama svojoj prvoj grizeti

(ljubavnici). Louis-Philippe (kao jedan Orleanac) učinio je neko vrijeme od Palais-Royal središte Pariza. Evo tu prozora gdje je dolazio, poslije Julske revolucije, krotko pjevati marseljezu kad ga je narod pozvao. Danas su pisci, umjetnici učinili od Palais-Royal košnicu talenata. Colette je tu živjela i Mireille i Jean Cocteau i Berl, te dvadeset drugih. Ona je istovremeno Chelsea, Bloomsbury i Greenwich Village.

LIJEPE ČETVRTI

Evo nas, prema krajnjem istoku ulice Rue de Rivoli, u blizini Maraisa koji je bio, u doba literarnih salona, aristokratsko središte Pariza. Kao i u svakom velikom gradu, "lijepe četvrti" su se premjestile, tijekom stoljeća, prema periferiji. Mehanizam toga starenja gradova vrlo je jednostavan. Bogate i moćne obitelji nastoje se izolirati i odlučuju izgraditi boravište na nekom prostranom zemljištu koje je još dostupno. Drugi im se dolaze pridružiti, iz snobizma ili prijateljstva. Malo pomalo, nekada prazni prostori popunjuju se. Novi bogataši useljavaju se u neku četvrt koju se smatra otmjenom. Nakon jednoga ili dva naraštaja, prvima stanovnicima to dojadi ili se upropaste. Njihovi unuci žele graditi drugdje. Četvrt doživljava sve dublje propadanje. Palače postaju ćumezi dok jednoga dana neki barun Haussmann, i njegovi nasljednici, ne donesu u te ostatke lijepe prošlosti, "nezdrave otočiće", rušiteljski kramp.

U sedamnaestom stoljeću, la Places des Vosges i le Marais bili su puni otmjenih hotela. Stotinjak njih izbjeglo je Vremenu, ali mnogo njih, pretvoreni u male pansione, dućane, izgledaju veličanstveno kukavni u vlasništvu nekoga deklasiranoga plemića. One bolje pretvorene zgrade pronašle su svoju uporabu u republikanskoj upravi. Ona koja je pripadala Madame de Sévigné postala je Musée Carnavalet. Tu ćete naći u dokumentima, pečatima i raznim stnicama cijelu povijest Pariza. Nacionalni arhiv pripojio je l'Hôtel de Rohan, l'Hôtel de Soubise, l'Hôtel d'Aumont i sačuvao im njihov sjaj. La Place des Vosges zauzima mjesto starog Hôtel des Tournelles, gdje su obitali, prije Louvrea, francuski kraljevi i koji je Catherine de Medicis dala razrušiti. Henrik IV. volio je lijepa mjesta sa svodovima Béarna i la Navarre, te je došao na ideju da ga uokviri simetričnim paviljonima u cigli i kamenu. To jedinstvo urbanističkoga plana, tako rijetko izvan Francuske u urbanoj arhitekturi, učinilo je od la Place des Vosges čudo kao i la Place Vendôme.

Ime *Place des Vosges* potječe iz Revolucije. Madame de Sévigné zvala ga je jednostavno "Trg". Bilo je to, u njezino vrijeme, omiljeno šetalište Parižana. Za vrijeme Fronde, mjesto je bilo logor što su ga ogradile gradske jedinice. Okruživalo ga je dvadeset šest paviljona. U sedamnaestom stoljeću pripadali su vlastelinima. Na br. 1 bio je Hôtel des Coulanges gdje se rodila, 1626., Marie de Rabutin-Chantal (Marquise de Sévigné) koja ostaje neokrunjena kraljica Maraisa; na br. 4, Hôtel de Breteuil. Br. 6 je slavan jer je u njemu stanovao Victor Hugo, od 1833. do 1848. I u njemu pisao svoja remek djela. Možda nije sasvim slučajno Marion Delorme živjela točno iza toga hotela i da ju je slavni književnik izabrao za junakinju jedne od svojih drama. Br. 6 danas je preuređen u Muzej Victora Hugoa, gdje ćete vidjeti lijepe crteže u crnilu iz Kine i podbuhle rukopise. "*Ego Hugo.*" Ponovo ćemo susresti toga veličanstvenoga diva na svim našim hodočašćima. Brojevi 13 i 15: Hôtels de Rohan-Chabot; br. 14: Hôtel Dangeau; br. 17: Hôtel de Chabannes, kasnije Hôtel de Flers.

U osamnaestom stoljeću, četvrt Richelieu-Drouet bila je podignuta na rang lijepe četvrti, uza sve to što su financijeri sklonili svoje lijepe prijateljice u "ladanjske dvorce" u blizini la Chaussée d'Antin. Još kasnije oko crkve Notre-Dame-de-Lorette skupljale su se "gospođice male vrline", odakle naziv *lorettes* koji im je prišiven u devetnaestom stoljeću. Jedna je od činjenica ljudske geografije što su te mile žene običavale obitali na ivici aristokratskih četvrti, što je omogućavalo njihovom

vlastelinu i zaštitniku da komodno prijeđe iz bračnoga gnijezda u "ladanjski dvorac". Kažem "običavale su" jer se taj zanat gubi, barem u tom obliku.

Međutim, na Lijevoj obali, u četverokutu koji oivičuje Seine, le Boulevard des Invalides, la Rue des Saints-Pères i la Rue de Sèvres, oblikovalo se poznato predgrađe Faubourg Saint-Germain, tako zatvoreno u vrijeme Balzaca, kratkotrajno uporište francuskog plemstva, danas zauzeto ministarstvima i veleposlanstvima. Ti osvajači sačuvali su od ruševina svoj zaposjednuti teren i ta četvrt zadržala je svoj karakter. Uđimo, ako želite, u l'Hôtel Matignon, u Présidence du Conseil, ili u l'Hôtel de la Rochefoucault-Doudeauville (koji je postao talijansko veleposlanstvo). Vidjet ćete kako su te prinčevske rezidencije izgrađene "između dvorišta i vrta". Na Rue de Varenne izlazi popločano dvorište, vrlo široko, zamišljeno za lijepe kočije tako da se i dugački američki automobili tu s lakoćom okreću. Popnimo se na prvi kat. Odatle ćete otkriti ogromni i tajni park što ga oblikuju toliki dodirni vrtovi.

Tamo ćete također doživjeti iznenađenje: Faubourg Saint-Honoré, ili vrtovi de l'Élysée, oni starinskih Hôtels Rothschild (koji su postali le Cercle Interallié et l'Office Américain d'Information/Međusaveznički klub i Američki ured za informacije); oni Engleske ambasade koji su, uređeni 1815. u l'Hôtel de Charost koji je Pauline Borghèse bila upravo napustila, sebi pridodali l'Hôtel Pereire; kao i onaj koji je pripadao l'Hôtelu Pillet-Will. Oni svi zajedno oblikuju još jedan nepoznati park. Jer su se "lijepo četvrti" uvijek premještale prema zapadu. U vrijeme velikoga sjaja "plemenitoga predgrađa", la Plaine Monceau, Chaillot, Auteil, Passy nalazili su se daleko na selu. Za Balsaca, otići večerati u restorran kod Rochera (danas uglavljen u ulici istoga imena), značilo je "otići u polje". Četvrt Monceau izgrađena je nakon 1870.; Philippe Hériot ispričala nam je tu priču u romanu *Famille Boussardel*. Umjetnici će tamo izgraditi male odvojene zgrade, neovisno i nedisciplinirano, tako da su pored jedne renesansne vile izgradili gotički paviljon, a obje zgrade ukrasili prozirnim ateljeima. Vidjet ćete još neke od tih maštarija za osudu – Rue de Prony, Rue Ampère i Place Malesherbes.

Zatim su došle zgrade "sastavljene od komada" koje su napučile osmi i sedamnaesti arondisman, kuće na šest katova, bezlične, prostrane, onakve u kojima su stanovali, na primjer, roditelji Marcela Prousta. Saloni ukrašeni tapiserijama, *bow-windows*, zelene biljke, blagovaonice s izrezbarenim komodama, vitražnim prozorima. Udobna ružnoća. Naposljetku, kako se kretanje prema zapadu nastavilo, Chaillot, Passy, Auteuil oblikovali su šesnaesti arondisman. "Stanovati u šesnaestom samo po sebi je izjava o principima."; to znači prihvatiti da budeš veliki buržuj. Oni koji žele sačuvati, s lakoćom, boemsko ozračje traže prihvatljiv kompromis između udobnosti i geografije. Živjeti u Palais-Royal je, za te je estete prihvatljivo rješenje, kao i unajmiti neki apartman u starinskim zgradama pored Guermantes.

Ali stanovnik šesnaestoga arondismana, poput čuvara državnih šuma, "općenito je ponosan na svoj status". Uostalom, i unutar šesnaestoga postoje fine nijanse koje ćete malo pomalo shvatiti. Četvrt Chaillot je luksuznija i komercijalnija: zgrade tipa Palace i velikih krojačnica. Četvrt Passy je izmiješana. Ona ima svoje vrlo bogate dijelove kao La Muette, gdje je Europska organizacija za ekonomsku suradnju izgradila svoje urede u drevnom parku Henri Rothschild, ali i svoje "sintoburžujске" ulice kako bi rekli u Moskvi. Auteuil je više istinski provincijski. Prije rata iz 1939.

tamo sam išao gledati Jacques-Emilea Blancha u jednoj prostranoj zgradi koja je sličila normandskom malom zamku i gdje je ovaj veliki slikar bijedno živio usred svojih Corota, svojih Maneta, svojih Pissarroa na jednom ogromnom zemljištu koji mu je pripadao i na kojem je vrijednost četvornog metra već tada dostizala astronomsku cijenu.

Kao što Engleska nije na "Kontinentu" već u susjedstvu i sudjeluje u životu Europe, Neuilly-sur-Seine nije pariška četvrt. To je provincijski grad koji živi u simbiozi s Parizom, grad zračan, miran, vrlo ugodan za stanovanje za brojne obitelji (majka koja šeta djecu u Bois de Boulogne) i za pisce, koji tu nalaze mir na deset minuta od l'Étoile. Baudelaire, Théophile Gautier, La Varende, Montherlant nekada su stanovali u Neuillyju. Maurice Barrès tamo je imao svoju kuću u bulevaru koji danas nosi njegovo ime. Robert de Montesquiou boravio je tamo u Pavillon des Muses gdje je mladi Marcel Proust, pobožno diveći se i tajno rugajući se, dolazio prisustvovati tolikim raskošnim svečanostima. Tamo je Isadora Duncan imala svoj studio, u ulici Rue Chauveau, gdje su njezina djeca tragično stradala. Čistoća zraka učinila je da su se u Neuillyju izgradile brojne klinike, počevši s lijepom Hôpital Américain. Rodilišta u Neuillyju osiguravaju da je natalitet u njemu viši nego u ijednom francuskom gradu; tisuće Francuza tu se rađaju ali ostaju tamo samo nekoliko dana. Uostalom hod prema zapadu nikako se ne zaustavlja. Kako se u Parizu vrlo malo gradi, Parižani se nastanjuju u četvrtima: Suresnes, Boulogne, Saint-Cloud, Ville-d'Avray, Garches i Saint-Germain-en-Laye. Veliki Alain, Montaigne našega vremena, živi u Vésinetu a braća Tharaud dugo će biti Parižani Versaillesa.

BULEVARI I NJIHOVI PRODUŽECI

Naveo sam vas, na početku naših šetnji, da se vratite iz Boisa u središte Pariza preko Champs-Élyséesa i Rue de Rivoli. Ali Pariz podjeduje cijeli jedan sustav putova usporednih sa Seineom i ovoga puta ćemo ići od zapada prema istoku, prolazeći kroz bulevar Malesherbes i velike bulevare.

Kada sam bio dijete, putovanje u omnibusu od la Madeleine do la Bastille preko bulevarâ me je očaravalo. Popeo bih se na vrh uskim stepenicama hodajući natraške i zapanjeno sam gledao. Pred mojim je očima bila sama bit Pariza. Sva su se važna kazališta tada nalazila u ovoj četvrti. U Vaudevilleu vladala je Réjane; u Variétésima, družina koju su Parižani jako voljeli (Guy, Brasseur, Jeanne Garanier, Lavallière, Max Dearly) igrala je *Le Roi Miquette et sa mère*, *L'Habit vert*; zatim tu je bila le Gymnase gdje su se često mogli vidjeti Simone i Lucien Guitry; la Raenaissance; la Porte Saint-Martin, gdje su me moji roditelji odvodili da gledam *Cyranoa*; l'Ambigu gdje su igrali *la Porteuse de pain*, *les Deux gosses*, i gdje se publika miješala s glumcima.

Nije nedostajalo ni slavnih kavana: Café de la Paix; Napolitain, gdje smo ponekad išli jesti originalne sladolede, naivno se nadajući da ćemo se odmah prenijeti u talijansko ozračje; i Prévost, čija je čokolada uživala iznenađujući ugled. Ubrzo su mi, na Bulevaru, postali prijatelji knjižari: dugokosi Monsieur Floury, mrki Monsieur Rey koji je sličio Paulu Soudayju i objavljivao Jehana Rictusa. Sve je to bilo opijajuće pa ipak, u vrijeme moje adolescencije, Bulevar više nije igrao onako važnu ulogu u životu Pariza kao u vrijeme Balzaca ili u vrijeme Offenbacha. Za vrijeme Drugoga carstva i čak početkom Treće republike, riječ *bulevarski* označavala je duh Pariza, a ta riječ je bila daleko od toga da ima podrugljiv prizvuk koji joj ga je kasnije dao avangardni teatar. Na Bulevaru njegovih slavnih vremena muškarci u visokim šeširima pozdravljali su lijepe dame; konji su kopali nogama po cesti; "tigrovi" su skrstili ruke iza jednogreba. La Maison Dorée, le Café Anglais privlačile su kraljevske posjetitelje izmiješane, u odvojenim sobicama, s prinčevima duha i s lijepim glumicama. Princ de Galles (luksuzni hotel) je dugo vremena bio je idol Bulevara.

Što više šetač ide prema istoku, to se više približava pučkim četvrtima. Bulevar je tamo promijenio svoj izgled. Imao je čudne denivelacije; stepenice su se penjale (i još uvijek se penju) prema planinskim putovima oivičenima ogradama. Le Boulevard du Temple bio je, početkom devetnaestoga stoljeća, neka vrsta trajnoga sajma gdje su ljudi slušali zvona što su najavljivali povorke Bobèche. Nedaleko se nalazio le Cirque Franconi, gdje je George Sand, oko 1840., pratila svoju djecu. Trgovci igračkama u obliku jaja, putujući prodavači nudili su svoju robu prolaznicima. Do Boulevarda Saint-Martin prolazilo se kroz kapiju la Porte Saint-Martin koja je, kao i la Porte Saint-Denis, čudom odoljela širokim ulicama novih urbanista. U toj je četvrti, okomito na velike bulevare, barun Haussmann, pod Napoleonom III., otvorio le Boulevard Sebastopol, potrošivši toliko mnogo da je Jules Ferry od tome napisao pamflet: *Les Comptes fantastiques d'Haussmann* (Haussmannovi fantastični računi). Taj prefekt iz Drugoga carstva uživao je loš glas među umjetnicima, jer on je strušio stare slikovite četvrti; ipak treba priznati da se bez njega ne bismo mogli kretati po Parizu.

Pravi Bulevar, bitni bulevar, čisti bulevar, onaj koji je omogućio šetačima po bulevarima da dođu na svoje, onaj u kojemu je trijumfirao le Bel-Ami Maupassanta,

saastojao se od Boulevard Montmartrea i Boulevard des Italiens. Gimnazijalci su tražili po tim prolazima tajne knjižare. Ugledni dućani, pa i oni najugledniji, tu su bili u susjedstvu s čudnim oficinama. Neke od tih galerija su preživjele ali le Passage de l'Opéra nestao je produžetkom Boulevard Haussmanna, koji dopire sada do raskršća Richelieu-Drouet i, po meni, potpuno je uništio taj sveti ugao. Možda je operacija uspjela, ali kako se priviknuti gledati pravilne crte, nakon intervencije estetskog kirurga, lica koje smo voljeli kao nepravilno?

Notre-Dame... Le Concorde... Rekao sam vam: "To su srca Pariza." U stvari Pariz ima tri srca. Čudna ljudska anatomija, ali prihvatljiva urbanistička anatomija. Treće mjesto je la Place de l'Opéra. Ne znam volite li Garnierovu Operu. Što se mene tiče, ja je više ne vidim. " L'Opéra je l'Opéra je l'Opéra, kao što je znala reći Gertrude Stein; kao što je la Tour Eiffel je la Tour Eiffel je la Tour Eiffel; kao što je le Mont Blanc je le Mont Blanc je le Mont Blanc. Možemo mrziti, u Garnierovim spomenicima, to povodjenje za bogatstvom, te višestruke pozlaćene ukrase, te simboličke kipove; ne možemo poreći da taj stil ima svoju snagu. Jedna gala večer, na velikom stepeništu na kojemu se sa strane nalaze čuvari u bijelim hlačama i sa šešikom, sa sabljom u ruci, mramor i zlato dobro pristaju bijelim epoletama à la Winterhalter. U dvorani, sjetit ćete se kupatila princeze de Guermandes i zelenkaste svjetlosti gdje je lebdio monokl Monsieura de Palamcyja, ispod kućice Martin-Bellème. Doista, češće ćete vidjeti, u toj Operi nakon dva rata, jednu demokratsku svjetinu: kratke sakoe i haljine. To vas neće šokirati.

Teško je opisati l'Avenue de l'Opéra. Ona nema kozmopolitsku živost Bulevara ni luksuzne zanatske radnje koje ukrašavaju la Rue de la Paix. Shvaćamo da ona *nije* bolja od onoga što u stvari jest. Iako prostrana i korisna, ona izgleda bezlično. Ali ona povezuje dva velika nacionalna kazališta: l'Opéra i la Comédie Française. Želio bih da, tijekom vašega boravka u Parizu provedete više večeri u Théâtre-Français. Ono što sam vam kazao (u predgrađu Saint-Honoré) o La Fontaineu točno je i za Molièrea, Corneillea, Racinea, Musseta. Francuzi se napajaju svojim klasicima više nego to i sami znaju. Njihovim običajima, njihovim ljubavima upravljaju jedva primjetna sjećanja. Vi ćete shvatiti Francusku u toj Molièreovoj kući i naći ćete lijepa zadovoljstva. Tako stoji stvar s Comédie Française kao i s Académie Française. O njima se govori mnogo toga lošega; to dokazuje da one žive. Ustanove na umoru doživjele bi više ravnodušne popustljivosti. Jean-Louis Barrault, avangardni glumac, piše: "Uvijek bih savjetovao nekom komičaru da prođe kroz la Comédie-Française..." A ja vam kažem: "Ja bih uvijek savjetovao jednoj strankinji da postane posjetiteljica kazališta Théâtre-Français."

U predjelu koji se prostire između bulevarâ i ulice la Rue de Rivoli, *terra incognita*, treba vam nekoliko putokaza. Iz trga Place de l'Opéra ide jedna velika kriva cesta, la Rue du Quatre-Septembre (to je datum proglašenja Treće republike), koji vodi do Burze vrijednosnica. Primjetit ćete da je Burza, kao što je i Magdalenina crkva jedan grčko-rimski hram. Taj carski i mediteranski dio Pariza (lukovi Étoilea i Carrousel, zavjetni stupovi sa spiralnim niskim reljefima), sve je to ostavština Prvoga carstva. Napoléon se nadahnjivao Cezarima a Louis David bio je njegov slikar. Ne tražite od mene da vam objasnim tajne Parqueta, la Corbeille. Ja to nisam nikada ništa razumio. Čitajte *l'Argent* (Novac) od Zole i *la Chute des corps* (Propast tijelâ) od Mauricea Druona. , vidjet ćete da se taj svijet špekulanata malo promijenio. Možda će

vas živost na galeriji, povici kupaca i prodavača na stepenicama hrama, kratko vrijeme zabavljati.

Četvrt južno od Burze ima svoje ime: le Sentier (Staza). Ona je najbližija londonskom Cityju. Tamo, u starim kućama, svjetovne dinastije prodaju tkanine ili ih pretvaraju u odjeću; tamo su se smjestile sve trgovine vezane za industriju odjeće: pozamenterije, dugmad, konac, zlatni listići. U ulici Rue Réaumur, velike zgrade pokazuju suvremenije lice pariške trgovine. Jules Romains, pariški pjesnik, dobro je govorio o ulici Rue Réaumur: "Rogoborenje u Rue Réaumur. Njezino samo ime podsjeća na škripu kotača i zidova, podrhtavanje zgrada, vibraciju betona pod asfaltom, brujanje podzemnih vlakova, pomicanje svjetine. Prava ulica glavnoga grada. Korito što ga je izdubila rijeka novih ljudi. Dvadeseto stoljeće još se nije dovršilo uzdizati iznad dva zvonika koja tamo vidimo. Ali njegovo svjetlo već se vidi na licima prolaznika; odražavaju ga velike trgovačke kuće od jednoga izloga do drugoga. Njegov opori duh upliće se tu poluslužbeno. Ono još ne zapovijeda naglas. Ali njegovu ruku svuda prepoznajemo. Ono oblikuje svjetinu na svoj način, živahno dodjeruje neki izlog. Ruka stoljeća prodire kroz urede, pa sve do uvijek upaljenih svjetiljki. Ono stvara zveket pisaćih strojeva, ono prekopava po starim spremištima i otima njihovu sjenu poput brežuljka..."

Tako će vas naposljetku bulevari usmjeriti prema jugoistoku ulicom la Rue Montmartre, a vi ćete ući među kulise jednog drugog Zolinog romana: le *Ventre de Paris* (Trbuh Pariza), a les Halles, kao i Burza, malo su se promijenile od vremena Rougon-Macquartovih.

PREDGRAĐA I PERE-LACHAISE

Sve do devetnaestoga stoljeća Pariz je bio grad u kojemu su klase bile pomiješane, kuće siromašnih okruživale su palače velike gospode. Je li tako bilo bolje? Vjerujem da jest. Loše je razdvojiti neku naciju na dva naroda kojih se običaji mnogo ne razlikuju. Činjenica je da su zahvati baruna Haussmanna, s obzirom da su ohrabivali, u središtu Pariza, izgradnju građanskih građevina, s visokim stanarinama, preusmjerili radnike i mnoge zaposlenike, male činovnike, prema periferiji. Belleville, Ménilmontant, La Villette još uvijek su više od četvrti. To su gradovi, vrlo napučeni, koji imaju svaki svoje lice. "Ménilmuche", domovina Maurice Chevaliera, to je Pariz, svakako, a za mnoge Parižane, on je sama bit Pariza. (Taj pariški akcent, taj akcent "parigot" koji odgovara londonskom *cockneyju*, čut ćete u Bellevilleu, u Charonneu). Ali taj autentični Pariz manje sliči Champs-Élyséesu nego bulevaru jednoga velikoga industrijskoga grada.

Kada idemo od središta prema predgrađima, urbani krajobraz postepeno se preobražava a preobrazbe su jedva vidljive. Čista zemlja u središtu Boulevarda de Clichy, već je zasađena stablima. Ali tamo smo u Montmartreu, koji ima svoj posebni karakter o kojemu ćemo govoriti. Malo dalje, metro će iznenada izaći iz zemlje i nastaviti svoju vožnju vani po pruži poduprtoj stupovima, što daje Boulevardu de la Chapelle izgled njujorške Treće avenije. Na cesti, luksuzna vozila su rjeđa; izlozi dućana su skromniji. Jedan trgovac pokuštvom stavio je u izlog svoj moto: "Otporno pokuštvo", tako da ne možemo znati je li on tako reklamira svoju hrabrost za vrijeme okupacije ili trajnost njegovih sjedalica. Manje je velikih garaža. "Sve za bicikl", kaže jedan natpis u Bellevilleu ... Boulevard de Ménilmont ... I eto cilja našega novoga putovanja ...: groblje Père-Lachaise.

Htio sam da ga vi posjetite jer "čovječanstvo čine više mrtvi nego živi" i jer ćete tu naći dosta veliki dio nedavne prošlosti Pariza. Nećete zažaliti ovo hodočašće. Lijepo je otići meditirati sa štovanjem nad grobom nekog pjesnika ili glazbenika kojega smo voljeli, ili zaključiti da je šest stopa zemlje dovoljno da pokrije sve ono što je ostalo od jednog generala koji je činio da drhte kontinenti. To groblje, osim svoga imena, onoga oca isusovca, ispovjednika Luja XIV., u biti je carsko i romantično, s primjesom Treće republike. Jer poslije smrti oca Lachaisea, kojemu je kralj darovao zemljište, taj brežuljak (zvan također Mont-Louis) ponovo je došao u vlasništvo Isusovačkoga reda. Tek je 1804., M. Frochot, prefekt Sene, tamo stvorio prostrano groblje. Također, osim Molièrea i La Fontainea, kojih su posmrtni ostaci kasnije preneseni na to mjesto, prva velika imena Père Lachaisea su ona vojnika Carstva (Ney, Murat, Suchet), pravnika kao što su Cambacérès i Daunou, ili pak Larreyja, kirurga Cara.

Ali neću vas voditi na njihove grobove. Evo, lijevo od glavne staze, Musset kojega ste vi s pravom voljeli. Moda mu nije prijateljska; ona će proći a Musset će ostati. Jedno poprsje podsjeća na dražesnu i otmjenu glavu koju su tolike žene voljele.

*Dragi moji prijatelji, kada umrem,
Posadite jednu vrbu na groblju ...*

Dragi prijatelji su posadili vrbu, ali ona se nije održala. To je jedna jadna biljka, ali tko mari što je njena sjena malena na zemlji gdje počivaju Octave i Coelio? Iza Musseta, njegova sestra Herminie. Tako je završio Don Juan, u obitelji.

Nedaleko od Musseta, Rossini. Groblje Père-Lachaise je čuvar (konzervatorij) glazbenika. Tu je Boïeldieu ("*La Dame blanche*" (Bijela dama), kaže čuvar, "rođen je u Rouenu ..."); Auber ("*La Musée de Portici*", kaže čuvar, "rođen je u Caenu ..."); Grétry, Bizet, Cherubini, Mèhul, te konačno Chopin. Zadržimo se duže. On je vaš prijatelj i sigurno je i mnogih drugih, jer su svježe ljubice na njegovom grobu. ("To je zbog stogodišnjice smrti", kaže čuvar, " inače nema ih više od drugih ,,,"). Jadan Chopin! Njegov spomenik je izgradio grozni Clésinger, "mramorist" koji je zatrovao život George Sand i koji je toj poetskoj smrti pretpostavio debelu sisatu ženu bez ljepote.

Pođite sada do Balzaca. ("Veliki francuski romanopisac", kaže čuvar. "Rodio se u Toursu ... jedna od njegovih knjiga, *Eugénie Grandet*, poznata je Stogodišnjica ove godine.") Zajedno s Balzacom pokopani su ne samo l'Étrangère (Strankinja), koja je postala Madame de Balzac, već i njezina kći i unuka, grof i grofica Georges Mniszech. *Family Reunion*.

Oscar Wilde je predaleko, u osamdeset devetom odjeljku; nećemo ići do njega. Ali pozdravit ćemo druge dvije prijateljice: Marie d'Agoult ("1805.- 1876.", kaže čuvar. "Bila je Lisztova ljubavnica, koji, međutim, nije kod nas ...") i Juliette Adam (1836. – 1936.", kaže čuvar. "Jedini pisac koji je doživio sto godina, s Fontenelleom."). Jedan Edmund Adam s velikim brkovima dominira tom obiteljskom grobnicom. ("On je bio senator", kaže čuvar, "i odigrao je svoju ulogu u revoluciji od četrdeset osme, kao i ovaj Ledru-Rollin čije je poprsje tu ..." A kako smo se našli među ljudima iz politike, čuvar misli da treba pokazati predsjednike Republike: "Ovaj u velikoj kapeli, to je gospodin Thiers"Kakav divovski mauzolej za tako maloga čovjeka! Govorilo se dok je bio živ da će jednoga dana imati kip na la Colonne Vendôme , među Carevim nogama. Njegova ga je udovica bolje udomila. Evo Félix Faurea." On je umro na tajanstven način", kaže čuvar nestašno. Te Casimir Périer, o kojemu čuvar ništa ne kaže.

A zatim glumice: Mademoiselle Mars, Rachel, Adelina Patti. Slikari: Géricault, Delacroix, David, Ingre, Gros. Kipari: Pradier, David d'Angers. O Ingrasu i Delacroixu, čuvar šuti, ali ne oklijeva o Chenavardu: "Veliki slikar", kaže on, "koji se poduhvatio da prikaže cijelu povijest čovječanstva. Vidjet ćete njezin nacrt, na plitkim reljefima, na njegovom spomeniku. Evo, na primjer Renesansa s la Joconde koja pozira za Léonarda da Vincijsa. "Kip je tako profinjen da ćete prepoznati", dodaje čuvar, "onaj smiješak koji zovemo *dvo-smi-slen*, nitko ne zna zašto ..."

Popnimo se na vrh brežuljka. Kako je Pariz lijep u toj pozlaćenoj magli odakle se pojavljuju silhuete koje su vam već postale poznate: zdepasti zvonici blizanci Notre-Damea, šiljak Sainte-Chapelle, hram Panthéona. Mislite li na Rastignaca? Da, blizu toga mjesta on je uputio svoj izazov Gradu. Ali danas je vrijeme pravo proljetno, da bi se i sam Rastignac smirio. Volim ovo groblje. Kipovi, pjesme ugravirane u mramor od njega čine muzej na otvorenom. Kućanice iz te četvrti tu dolaze plesti, sa svojom djecom koja se igraju među grobovima. Sjedeći u sjeni nekog čempresa, mlada žena

čita roman. Možda čeka nekog ljubavnika. Ljubav i smrt uvijek su se dobro slagali. A uostalom, tko dakle tu misli na smrt? Svi su ti kosturi omotani u živo zelenilo, a to su vrlo davni mrtvaci koje možemo još uvijek štovati, ali ne i oplakivati. "Za sto tisuća franaka", kaže čuvar, "možete ovdje imati vječno obitavalište: metar za dva ..." Nije tako ni skupo. Biste li voljeli imati za sudrugove u vječnosti Chopina, Musseta, Balzaca?

Bacimo pogled na park Buttes-Chaumont, "taj čudnovati park u kojemu nalazimo planinske padine, prave potoke, pećine, jezera, vrtuljke s drvenim konjima, zbijenu svjetinu koja se jedva pomiče; veliki zamor sunca i nedjelje; lisnati dvopek koji pohlepno jedemo i loše probavljamo ..." Jules Romains, i ovdje, najbolji je vodič i ja vam predlažem, kada se budemo vraćali prema središtu, da ponovo propješačimo trasom maloga Loisa Bastidea kada on gura svoj обруč preko Boulevarda Ornano, zatim ulicama Championnet, Béliard, Marcadet, "kada je došao do kraja ulice Sainte-Marie, on se zapita hoće li proći samom ulicom ili stepeništem. Izabrao je stepenište... Dok se uspinjao stepenicama, Louis se susretao sa življim zrakom, manje zahvaćenim sumrakom. Litica kuća nadesno otkrivala se uzastopnim zaletima, istim ritmom stepeništa i još uvijek je primala tračak dana u smiraju ali i jasan sjaj. Prozorska stakla zadnjih katova kupala su se u odrazu sunca. Žene, ne napuštajući ugao svoje sobe, mogle su vidjeti zalaz sunca. A dijete je zadobilo želju da se brže penje, kao da je tamo gore, na krovnom vijencu la Butte, bila sva radost, sve igre, sve buduće pustolovine ..."

Poezija pariške djece. Jedni će, zajedno s prijateljima Gilbertea Swanna, kupiti svoje ulaznice za trgovine Champs-Élyséesa, ili svoju čašu soka u nekom malom dućanu Tuileriesa; drugi će lakomo gledati nove cipele u izlozima ulice Clignancourt. Jedni će spustiti svoje male jedrenjake s bijelim jedrima u bazene Luxembourga; drugi male barke u neki ptok Bellevillea. Ali svi će ostati privrženi tom Parizu njihova djetinjstva a, jednoga dana, slikari, pisci, šansonjeri stvarat će svoja najbolja djela nadahnjujući se njegovim vizurama.

Ti zeleni rajevi dječjih ljubavi ...

LATINSKA ČETVRT – SAINT-GERMAIN-DES PRÉS

Već sam vam pokazao tri srca Pariza. Evo i mozga. La Montagne Saintr-Geneviève, od srednjega vijeka, četvrt je obrazovnih ustanova. Gdje je središte ove četvrti? Mislím la Placéde la Sorbonne. Tamo ćete vidjeti najmlađu populaciju Pariza. Skoro svi prolaznici imaju između osamnaest i dvadeset pet godina. Šeširi su im nepoznati. Većina hoda u parovima, drugi u skupinama. Jedni se penju uz le Boulevard Saint-Michel, idući prema Pravnom fakultetu, liceju Henri IV, liceju Saint-Louis; drugi silaze niz taj bulevar da bi došli do Sorbonne. Francuska lica prevladavaju, ali brojni su i strani ili egzotični tipovi. Studenti iz čitavoga svijeta dolaze pohađati kolegije na pariškom Sveučilištu. Ono čudno lice, uokvireno crnom bradom à la Greco, moglo bi biti maursko ili andaluzijsko; ta ljupka blondinka izgleda Anglosaksonka ili Šveđanka. Možda su Maur i Nordijka jednostavno iz Pariza.

Mogli bismo povjerovati da smo na kampusu nekoga od velikih američkih sveučilišta. Ipak postoje razlike. U Parizu, studenti ne žive u zgradama Sorbonne, već bilo u francuskim obiteljima bilo u Sveučilišnom gradu koji ćete poći pogledati, blizu parka Montsouris. Tamo svaka zemlja ima svoju nacionalnu kuću, gdje prima i nekoliko francuskih studenata. Veliki omnibusi odvođe svako jutro te mlade ljude iz Sveučilišnoga grada i Latinske četvrti. U nekom američkom koledžu rijetke su starije osobe: profesori ili uslužno osoblje. U Latinskoj četvrti, život arondismana miješa se s onim studenata. Ipak, na terasi velikih kafića adolescentski parovi čine većinu. U uglu Rue des Écoles, le Vachette, omiljeno okupljalište pisaca s početka stoljeća, le Vachette Moréasa i Giraudouxa iščezlo je. Le Boul 'Mich' danas je osobito poznat po svojim lijepim knjižarama: les Presses Universitaires, Joseph Gilbert, Centre Richelieu, dvadeset drugih, bruje od mladosti i živi svjedoci su naklonosti jednoga vremena.

Tamo ćete vidjeti, u vrtu muzeja Cluny, lijepe ruševine prekrivene lišćem palače Juliena l'Apostata i osjetit ćete se vrlo blizu te Povijesti Francuske koju dobro poznate. Rasprave na Sorbonnei i dalje zanimaju znanstvena tijela u svijetu kao u vrijeme kada je Abélard tamo podučavao. Pored Sorbonne, le Collège de France; pored srednjega vijeka renesansa. Tu slobodarsku i slavnu ustanovu osnovao je (François Ier). Kip u redingotu, u osovini pročelja, je onaj Claudea Bernarda; divovsko poprsje, ono pjesnika Ronsarda. Popnimo se bulevarom Saint-Michel. Evo le Panthéon. Još jednom mi citirate Hugoa:

*Za ove mrtve, kojih je sjena ovdje dobrodošla,
Visoki Panteon diže do neba
Ovu krunu stupova ...*

Le Panthéon je lijep u svojoj masivnoj simetriji. Prije njega, bila je na ovom mjestu opatija, podignuta pod zaštitom svete Genoveve, zaštitnice Pariza; četvrtasti zvonik (koji sličí la Touru Saint-Jacques) tamo stoji iza žutoga proljeća liceja Henrik IV., koji je za mene sveto mjesto jer je moj učitelj tamo podučavao filozofiju. Vi posjedujete, vjerujem, djela Alaina. Ako ne ući ćemo u prvu knjižaru i ja ću vam dati les *Propos sur le Bonheur* (Riječi o sreći), les *Aventures du Coeur* (Pustolovine srca), le *Système des Beaux-Arts* (Sustav lijepih umjetnosti) i les *Dieux* (Bogovi).

Luj XIV. dao je izgraditi Panteon, koji se tada zvao l'Église Sainte-Geneviève. Arhitekt Soufflot mnogo je puta posjetio Rim, tako da je projektirao divovsku baziliku. Treba ući u nju da bi se osjetila veličina. Zgrada je, u vrijeme Revolucije, upravo dovršena. U trenutku smrti Mirabeaua, Skupština je odlučila dati mu taj hram za njegov grob i posvetiti ga velikim ljudima. U stvari, u Panteonu su bili veliki ljudi, ali isto tako i nepoznati, jer su političke strasti svake epohe izvršile svoj utjecaj. Voltaire i Rousseau su u toj kripti, tako uskopovezani u smrti kao što su bili duboko podijeljeni u životu; Victor Hugo, naravno; kemičar Marcelin Berthelot, neokrunjeni kralj svoga vremena, koji je izvršio samoubojstvo kako ne bi nadživio svoju ženu, pokopanu pored njega; Emile Zola, zbog svoje hrabrosti za vrijeme Dreyfusove afere; i Jean Jaurès, kojega sam dospio čuti kako glasno objavljuje mir u svijetu.

Silazeći niz Rue de la Montagne Sainte-Geneviève, usku, vijugavu i pohabanu ulicu, stići ćemo do l'École Polytechnique, kojoj je glavni ulaz, kao što i dolikuje, Rue Descartes. Kartezijanska metoda vlada u Politehnici, gdje Francuska proizvodi matematičare kao upravitelje. Rezultati nisu tako mršavi kao što to ponekad kažu Francuzi, koji imaju strast samokritike. U stvari, nije Francuska lošije vođena od svojih susjeda, ali puno bolje se njom upravlja. Velika bi pogreška bila povjerovati da su kartezijanska metoda i njezina dopuna, eksperimentalna metoda, neprijatelji duha profinjenosti i akcije. Descartes je stvorio modernu matematiku; on je bio vojnik od karijere i veliki prozaik, ali i, na svoj način, mistik volje. Tko god bio, u ovoj četvrti, pokraj Claudea Bernarda i svete Genoveve, nije loš simbol. O složena Francuska!

Mnogo su vam govorili u vašoj zemlji, već nekoliko godina, o Saint-Germain-des-Présu. Ono što je nekada bila črtvrt crkvi i izdavačkih kuća izjednačila se, od rata iz 1939., po ugledu s Montmartreom i Montparnasseom. Kada sam 1947. godine obilazio dvije Amerike, bio sam zapanjen brojnošću pitanja što su mi ih postavljali novinari o kavanama i hotelima kao što su le Café de Flore, les Deux Magots, l'Hôtel de la Louisiane. Je li Saint-Germain-des-Prés bio slavan, u očima toliko mladih ljudi, kao mjesto rasonode? Ne baš. Svakako jr ta četvrt imala svoje kabaree, svoje noćne barove, kao što je slavna *Rose rouge* gdje slušamo Četiri brata Jacquesa, kojih je kolektivni duh isto tako profinjen kao i smiješan, a koji uopće nisu braća; ona je imala svoje podrume, kao što je le Tabou. Ali za strance koji su me propitivali, Saint-Germain-des-Prés bio je osobito stanje duše i filozofija, domovina egzistencijalizma.

Što su moji subesjednici znali o doktrini egzistencijalizma? Skoro ništa. Dobro bismo ih zbunili kad bismo ih zapitali zašto esencija prethodi egzistenciji. Od Sartrea, poznavali su *Huis clos*, *Les Mains sales* i *Putain respectueuse*. Ali o omiljenim kafićima Sartrea i Simone de Beauvoir, njihova erudicija bia je neiscrpna. Znali su da su *Deux Magots* više nadrealističke; *Café de Flore* egzistencijalistička i da je pivnica Brasserie Lipp, koju su nekada posjećivali Fargue i Saint-Ex, još uvijek ponekad primi Andréa Gidea. Ta sveta mjesta su za mlade ljude iz Harvarda ili Yalea, San Marcosa ili Medellina, ono što su le Lycée ili l'Académie bili za mlade Grke iz Srednjega istoka, u vrijeme najveće slave Grčke. Sjedinjene države, zemlja u kojoj se poštuju pravila, uvijek su tražile od Parizu nekakvu maštariju, vrlo slobodnu i pomalo luckastu. Montamrtre, zatim Montparnasse to su im pribavili. Saint-Germain-des-Prés nastavlja ih.

MONTMARTRE I MONTPARNASSE

Ne volim kada se Montmartre i Montparnasse opisuju kao dvije suparničke sile. Ako je ugled Montarnassea odnedavna, onaj Monmartrea ostaje netaknut. Bez sumnje postoji jedan Montmartre za malograđane, kojega je izgled dosta zastario. Ali dijelovi staroga Montmartrea i dalje su neponovljivi. La Butte je puna malih jednokatnica sa cvjetnim balkonom ispred kojega je još uvijek vrtić zasađen grmovima. Na svakom uglu otkrit ćete jednoga Utrilla ili jednoga Quizeta. Strme ulice oivičene su kolima ispunjenima povrćem, rumenikama, zumbulima. Kupite kitu ili artičok: "Evo, lijepa moja", reći će vam prodavačica; "Evo, draga moja; evo krasotice moja."

Jer Montmartre je prislan. Znete li da postoji Republika Montmartre? Gradonačelnik Montmartrea? A nedjeljom mimohod vatrogasaca što ga predvodi poljar? Istražite tu Republiku. U dnu jedne slijepe ulice, iznenada ćete otkriti stari hotel s isklesanim zabatom. Na vrhu ulice l'Élysée des Beaux-Arts, jedna lijepa stara zgrada čini pozadinu slike. I pogledajte tu ulicu, svu u stepenicama, koju siječe nadvoje, slijedeći središnju os, stara željezna ograda, izglađena tisućama ruku koje su je znale zgrabiti. Jednu drugu ulicu zatvara veliko stablo, koje je tamo izniklo kao da je u velikoj šumi. Nema plana. Trgovi nemaju formu. Ulice se okreću oko samih sebe i dovode vas do točke polaska. Zidovi su kvrgavi; crna žbuka se ljušti. Neočekivane loze izbacuju svoje tanane čokote na vrh La Butte. Sve je u neredu, ludo i ljupko. To je Montmartre.

Nijedna četvrt nije tako proturječna. Po ulicama Montmartrea vidjet ćete likove iz romana Carcoa, djevojke koje vrebaju klijente dva koraka od nekog luksuznog hotela, dok ih neki loš dečko u kričavom sakou nadgleda izdaleka. Ali postoji i religiozni Montmartre, veliki autobusi koji dovode pobožnu svjetinu u podnožje crkve Sacré-Coeur, trgovci vjerskim predmetima koji vam nude, za pedeset franaka, srce od lažnoga koralja, pokraj groblja Cimetière du Nord, postoji ulica Rue Joseph-de-Maistre koja izgleda ozbiljno poput nekog pape. Kapela mučenika (jer Montmartre je Brdo mučenika gdje su odrubili glavu svetom Denisu i njegovim sudrugovima), ta kapela u kojoj su Ignacije Loyola i njegovi prijatelji slušali misu onoga dana kada su osnovali Družbu Isusovu, nestala je. Treba li zažaliti, poput toliko esteta, zbog ružnoće te bazilike? Mislim da ne. Za sunčanoga dana, ta bijela masa, na vrhu brežuljka, predstavlja dostojnu krunu Pariza.

Nemojte povjerovati da su umjetnici napustili Montmartre. Oni žale što su im malograđanske kulise pokvarile nekoliko ulica, ali preostaje im toliko lijepih mjesta da oni i dalje uživaju u životu Montmartrea. Tamo ćete naći slavne slikare: Dufyja, Légera, koji tu ima svoj atelijer; Utrillo više ne živi na Montmartreu, ali on tamo još uvijek traži:

*Ulicu s njezinim blijedim kućama,
Njezinim malim trgovinama,
Njezinim blještavim pločnicima ...*

Na Montmartreu žive veliki skladatelji, Honegger, Darius Milhaud kojega buka u bulevaru Clichy, daleko od toga da mu smeta, stimulira. Dirigenti rado obitavaju na Montmartreu. Oko pet sati navečer, pred restoranom Pigalle, svakoga se dana održava pravi sajam instrumenata, gdje se mogu iznajmiti klarinet, oboa ili viola. A

što se tiče nedjeljnih slikara, vidite da nam treba, na svakom uličnom uglu, zaobilaziti njihove stalke.

"Uspinjanje uspinjačom", kaže Jules Romains, "nije izgubilo svoj čar male pustolovine. Brzo se uspinjemo iznad grada kojega vam vrtovi, dvostruko bijelo stepenište udaljuju zbog učinka veličanstvenosti. Tanka magla pomiješala se sa sunčevim svjetlom. Buke koje bi drugdje bile sumorna ili teške nalaze načina da budu vesele. Takav je možda samo Pariz. Svjetlost, buka i vaše srce to ponavljaju. Ali ipak se osjećamo kao strani posjetilac. Posjećujemo neki strani grad. To veliko bijelo stepenište najavljuje vladavinu drugih zakona ..."

+ + +

Montparnasse ... U povijesti Europe, postoji jedno razdoblje španjolske prevlasti, razdoblje francuske prevlasti, razdoblje engleske prevlasti. Pobjedonosno razdoblje Montparnassea u povijesti se Pariza kronološki smješta između onoga Montmartrea i onoga Saint-Germain-des-Présa. Ono se po prilici podudara s vremenom između dva rata ali je bilo sjajnije između 1919. i 1929. nego od 1929. do 1939. Međutim bila bi velika pogreška vjerovati da je Montparnasse ugašen, detroniziran. Španjolska, Francuska i Engleska uspijevaju sačuvati svoju veličinu, svoj ugled, svoju draž iako se možda sadašnje razdoblje može opisati kao da je pod američkom ili ruskom prevlasti. A nitko ne zna što donosi budućnost. Montmartre će možda sutra doživjeti drugu mladost.

Plan Montparnassea je jednostavan. Zamislite dva velika bulevara koji se križaju praveći slovo X: le Boulevard Raspail i le Boulevard du Montparnasse. Oni se pružaju iz predjela Faubourg Saint-Germain; idu prema l'Observatoire i le Lion de Belfort. Točka u kojoj se susreću je u Montparnasseu ono što je la Place de l'Opéra u Parizu. Na tom su raskršću, ili nekoliko stotina metara dalje, slavne kavane: le Dôme, la Rotonde, la Coupole; nedaleko je l'Académie de la Grande-Chaumière.

Ako želite saznati kakvo je bilo ozračje Montparnassea neposredno nakon primirja iz 1918. pročitajte ponovo prvi Hemingwayov roman *The Sun Also Rises (Fiesta)*. Vidjet ćete kako su američki studenti, senzualne Engleskinje, ruski bjelogardejci, crveni Španjolci dolazili tražiti u toj četvrti, buržujkoga izgleda ali bez predrasuda, slobodu ponašanja, oblačenja i govora koja ih je spašavala od njihovih potiskivanja. Slikari su privlačili modele, lijepe dobroćudne djevojke; modeli su privlačili bogate strance. Tako je za Montparnasse započela epoha nečuvenoga blagostanja.

Najmanje je nedostajalo duha. Već su od prije rata iz 1914., Othon Friesz, Van Dongen, Modigliani, Pascin bili neredoviti stanovnici Montparnassea. Ali razdoblje između dva rata stvorilo je l'École de Paris, Matissea, Deraina, Dunoyer de Segonzaca, Utrilla, Rouaulta pa sve do Picassea, do Chapellea, do Braquea.

A te godine (1919. – 1929.) bile su, za Sjedinjene države, vrijeme blagostanja bez premca, vrijeme kada su špekulanti mislili da je nebo jedini kraj njihovoga bogatstva. Mecena je postao jedan od pridjeva bogatstva. Američki muzeji, obilato donirani, kupovali su nove slikare. Privatne zbirke borile su se za nove vlasnike. Rijeka dolara valjala se između le Dômea i la Rotonde. Veliki slikari imali su velike automobile.

Velike kavane htjele su velike freske. Montparnasse je privlačio toliko publike da je zbog toga predstava malo patila. Došla je onda teška ekonomska kriza 1929. – 1930, koja je privela milijardere i umjetnike skromnosti. Danas Montparnasse živi sporijim tempom od onoga između dva rata. Ali njegov duh i njegova ljepota ostali su mu vjerni.

PARIŠKO OZRAČJE

Evo nas na kraju naših šetnji a ja vam nisam skoro ništa pokazao. Ali kako sve reći? Svaka pariška ulica ima svoje lice, a svaka slijepa ulica Montmartrea, svaki klaustor okružen prijepetom bijednih uličica, svaka trgovina s domišljatim izlozima i stalno obnavljanim, zasluživali bi cijele knjige, kao što je Balzac dobro znao i to dokazao. Nisam vam mogao dočarati ukus Pariza. Pođite sada u pustolovinu. Pustite da vas vodi vaš nagon. Samo se tako može upoznati neki grad. Morao sam vam govoriti o Notre-Dameu, o Operi, o Panteonu. Bez neke polazne točke izgubili biste se. Ali ako su ti spomenici nužni, oni nisu dovoljni. Pokušao sam vam dati Pariz sviju. Na vama je da stvorite vaš Pariz. Jedna od mojih američkih studentica (bila je iz Kalifornije) mogla je opisati sve izloge iz la Rue Jacob ili iz la Rue de l'Université: knjižare, antikvarijate, pozlaćena njihala, mliječna stakla, dućančiće staroga oružja, figurica od bjelokosti, minijatura, saskih porcelanskih pastirica. "Mi nemamo u nas", govorila je ona, "tih neobičnih ulica, starinskih i slobodnih. A onda, ako drugi gradovi imaju svoju poeziju, mi smo se toliko napajali francuskim knjigama, da samo u Parizu imamo utisak, na svakom koraku, da ćemo pronaći naše osobne uspomene. Nekada su se Rimljani kao što je Ciceron osjećali kod kuće u Ateni. Mi se osjećamo kod kuće u Parizu. Takvi su glavni gradovi duha."

Glavni grad duha. Da, upravo je to Pariz. Ne znači da sve izvorne zamisli dolaze iz Pariza. Daleko od toga. Ali izgleda da one u Parizu nalaze svoj oblik. Pariški razgovori. Brzi, sjajni i duboki u početku vas iznenađuju, zbunjuju. Već mi govorite da više ne možete bez njih. *Glavni grad ukusa.* Govorio sam vam o pariškim obrtnicima i o razlozima zbog kojih njihova moć invencije ostaje netaknuta. Ali ukus ovdje poprima druge vidove. Volim kada vidim kako cijenite, isto kao naše poznate restorane, male *betulice* u kojima gazda, koji sam kuha, njeguje brigu za savršenstvom. I nemojte misliti da je ta zahtijevnost, da je ta profinjena senzualnost oslabila karaktere. Pariz, glavni grad ukusa, nije li također *glavni grad slobode*? Pred nekoliko godina, u vrijeme kada je Pariz bio okupiran i kada su toliki Amerikanci melankolično pjevali tužbalicu: *The last time I saw Paris ...* (Kad sam posljednji put vidio Pariz), ja sam im održao kratak govor o toj temi: *The next time you'll see Paris ...* (Kad sljedeći put vidite Pariz ...)

"Sljedeći put kad vidite Pariz", govorio sam im, "naći ćete njegovu ljepotu potpuno sličnu onoj u vašim uspomenama. Čiste crte spomenika, raspored trgova neće se promijeniti; zlatni trofeji na kupoli Invalidesa sjat će istim umjerenim bljeskom; dvije divne zgrade od ružičaste cigle i dalje će čuvati ulaz na la Place Dauphine. Parižane ćete naći omršavjele, oslabljene, ali vidjet ćete da nisu ništa izgubili od svoga duha, od svoga zdravoga razuma niti od svoje hrabrosti... Pariz, grad velikoga srca, Pariz, strastveni i pobunjenički grad, Pariz, okupiran grad ali nikada pokoren, eto što ćete ponovo naći, o moji američki prijatelji, sljedeći put kad vidite Pariz..."

A evo doista, Prijateljice moja, što ste vi sami našli i što ćete, odsad, svake godine u proljeće željeti ponovo vidjeti – i bolje vidjeti.

André MAUROIS
de l'Académie Française

André Maurois – biografija

Rođen je 26. srpnja 1885. u gradu Elbeufu, a školovao se na Lycée Pierre Corneille u Rouenu; oba su mjesta u Normandiji. Njegov otac Ernest Herzog bio je proizvođač tekstila. Obitelj Juval pobjegla je iz Alsacea nakon Francusko-pruskoga rata iz 1870.–71. i našla pribežište u Elbeufu, gdje su posjedovali vodenicu. Kao što je sam Maurois zabilježio, obitelj je sa sobom dovela sve svoje zaposlenike u premještenu vodenicu, za što je djed Andréa Mauroisa bio nagrađen ordenom Legije časti jer je "spasio francusku industriju". Tu povijest svoje obitelji Maurois je opisao u priči "Bernard Quesnay" o mladom veteranu iz I. svjetskog, književnih sklonosti, koji je prisiljen raditi kao direktor u vodenici svoga djeda. U stvarnosti, André Maurois je tijekom I. svjetskog rata služio u Francuskoj vojsci kao tumač i časnik za vezu s Britanskom vojskom. Njegov prvi roman *Les silences du colonel Bramble* (Šutnje pukovnika Bramblea) bio je duhovit realistični prikaz toga iskustva, koji je u Francuskoj požnjeo u uspjeh odmah po objavljivanju. Bio je preveden na engleski i postao popularan u svim zemljama engleskoga govornoga područja. Mnoga njegova druga djela također su prevedena na engleski, jer su se često bavila Englezima i engleskim temama, kao što su biogarfije Disraelija, Byrona i Shelleyja. Zanimljivo je za hrvatske čitatelje spomenuti da je njegova mnogo citirana povijesna knjiga *Histoire d'Angleterre* (1937.) prevedena na hrvatski već 1940. pod naslovom *Povijest Engleske* u izdanju Anta Velzeka, Zagreb, a u prijevodu Tomislava Prpića i Vinka Šrepela. Kasnije je više puta objavljivana u Hrvatskoj, a izvorni prijevod pretiskao je i zagrebački izdavač Stih 2007. godine.

Maurois je 1938. bio izabran u vrlo prestižnu *Académie française*. Zanimljivo je primijetiti da je njegovu kandidaturu uvelike podupirao maršal Philippe Pétain, iako su se njihovi putovi potpuno razilili kada je Pétain postao predsjednik kvistlinške vlade višijevske Francuske, a Maurois, s obzirom na svoje iskustvo u I. svjetskom ratu, postavljen za francuskoga službenoga promatrača pri Britanskom glavnom stožeru. U tom je svojstvu pratio Britansku vojsku u Belgiji. Osobno je poznao glavne francuske političare. O svojim prvim ratnim iskustvima pisao u svojoj knjizi *Tragedija u Francuskoj*. Kasnije je u II. svjetskom ratu služio u Francuskoj vojsci i Slobodnim francuskim snagama. Njegov tadašnji konspirativni pseudonim postao je njegovo zakonito ime i prezime 1947.

Umro je 1967. u mjestu Neuilly-sur-Seine blizu Pariza, nakon duge karijere kao pisac romana, biografija, povijesnih kronika, dječjih knjiga i priča iz znanstvene fantastike.

Značajni su i podaci o njegovim dvjema suprugama. Prva se zvala Jeanne-Marie Wanda de Szymkiewicz, a s njim se vjenčala kao mlada poljsko-ruska aritokratkinja, koja je studirala na Sveučilištu u Oxfordu. Umrula je mlada 1924. Druga mu se žena zvala Simone de Caillavet i bila je unuka Léontine Arman de Caillave, ljubavnice poznatoga francuskoga pisca Anatolea Francea. Kada je Njemačka zauzela Francusku, bračni par se iselio u Sjedinjene Američke Države, gdje je razvio veliku antinacističku propagandu kako bi uvjerio američku vladu da što prije uđe u rat protiv hitlerovske Njemačke.

Neki poznati citati Andréa Mauroisa :

“Umovi različitih naraštaja tako teško mogu prodrijeti jedan u drugi, kao što je to slučaj s Leibnizovim monadama.”

“Bez obitelji, čovjek, sam na svijetu, drhće od studeni.”

Bibliografija:

- *Climats* (ilustrirao Jean Hugo) (Klimate)
- *Lelia, ou la vie de George Sand* (Lelia, ili život George Sand) (1952)
- *Histoire d'Angleterre* (Povijest Engleske) (1937)
- *Si--* (prijevod Kiplingove knjige *If--*, 1918)
- *Ni Ange, Ni Bête* (1919) (Ni anđeo, ni zvijer)
- *Bernard Quesnay* (1927)
- *Patapoufs et Filifers* (1930)
- *Ariel* (Shelleyjeva biografija) (1924)
- *Byron* (1930)
- *Captains and Kings* (Kapetani i kraljevi)
- *Disraeli*
- *Mappe*(Karta)
- *The Royal Way* (1930) (Kraljevski način)
- *Lyautey* (1931)
- *The Weigher of Souls* (1931) (Procjenitelj duša)
- *The Edwardian Era* (1933) (Edvardijansko doba)
- *The Silence of Colonel Bramble* (Šutanje pukovnika Bramblea)
- *Kipling and His Works from a French Point of View* (Kipling i njegova djela s francuskoga stajališta)
- *Dickens*
- *Prophets and Poets* (Proroci i pjesnici)
- *The Thought Reading Machine* (Misao stroja za čitanje)
- *Ricochets*(Odskoci)
- *The Miracle of England* (Čudo Engleske)
- *Chateaubriand*
- *The Art of Living* (Umijeće življenja)
- *Tragedy in France* (1940) (Tragedija u Francuskoj)
- *I Remember, I Remember* (Sjećam se, sjećam)
- *The Miracle of America*(Čudo Amerike)
- *Why France Fell* (Zašto je Francuska pala) (1941)
- *Les Origines de la Guerre de 1939* (Korijeni rata iz 1939.)
- *Woman Without Love* (Žena bez ljubavi)
- *My American Journal* (Moj američki dnevnik)
- *Olympio: The Turbulent Life of Victor Hugo* (*Olympio: Burni život Victora Hugoa*)
- *To an Unknown Lady* (Nepoznatoj gospođi)
- *Prometheus: The Life of Balzac* (Prometej: Balzacov život)
- *Cecil Rhodes*

- *The Life of Sir Alexander Fleming: Discoverer of Penicillin* (Život Sir Alexandera Fleminga: Izumitelj penicilina)
- *Adrienne, ou, La vie de Mme de La Fayette* (Paris, 1960) (*Adrienne, ili, Život Mme de La Fayette*)
- *The World of Marcel Proust* (Svijet Marcela Prousta)
- *Titans: A Three-Generation Biography of the Dumas* (*Titani: Životopis tri naraštaja Dumasovih*)
- *Call no man happy: Autobiography* (1941) (Ne zovite nijednoga čovjeka sretnim: Autobiografija)
- *The Reprint Society* (1944) (Preslikano društvo)
- *From My Journal* (Iz moga dnevnika)
- *Histoire de la France* (Povijest Francuske, 1957)
- *The Art of Writing* (Umijeće pisanja) (1960)
- *Points of view from Kipling to Graham Greene* (Stajališta od Kiplinga to Grahama Greenea)
- *Memoirs* (Memoari 1885.-1967)

(Izvor: Wikipedia)